

Behoud en beheer van heggen en houtwallen in Noord-Brabant

J. Bokdam* & A. Smit*.

Inleiding

Heggen en houtwallen kunnen gedefinieerd worden als lijnvormige landschapselementen met opgaande begroeiingen, waarin struiken respectievelijk bomen domineren. In deze definitie passen bossingels van meer dan 10 m breedte, maar ook bramenwallen en boomrijen. Deze laatste twee voorbeelden worden weliswaar meestal niet als heg of houtwal opgevat, maar ze mogen vanwege hun landschappelijke en biologische betekenis niet worden vergeten. Sloot- en perceelsrandbegroeiingen waarin kruiden domineren vallen dus buiten deze beschouwing hoewel ook zij ornithologisch terdege van belang zijn.

Heggen en houtwallen komen verspreid door de gehele provincie Noord-Brabant voor. Wij vinden ze in het algemeen langs en op "lijnen" in het landschap. Deze zijn vrijwel steeds door de mens veroorzaakt: perceelsranden, sloten, wegen, dijken, kanalen. Alleen beken (voor zover niet vergraven) en rivieren (voor zover niet gekanaliseerd) mogen als echte natuurlijke 'lijnen' in het landschap worden beschouwd.

Op deze lijnen zijn in de loop van de geschiedenis bomen en struiken aangeplant of spontaan opgeslagen. De ontstaanswijze en de manier waarop ze werden onderhouden hangt nauw samen met hun functies in het vroegere plattelandsbestaan. Eigendoms-markering, wildkering, veekering, het beschermen van landbouwgronden tegen stuifzand, verbetering van het microklimaat, oeverversteviging, het tegengaan van overmatige groei van waterplanten en de productie van gerief- en brandhout zijn wel de voornaamste. In de bijdrage van J. de Vrieze elders in dit nummer zal hierop verder worden ingegaan.

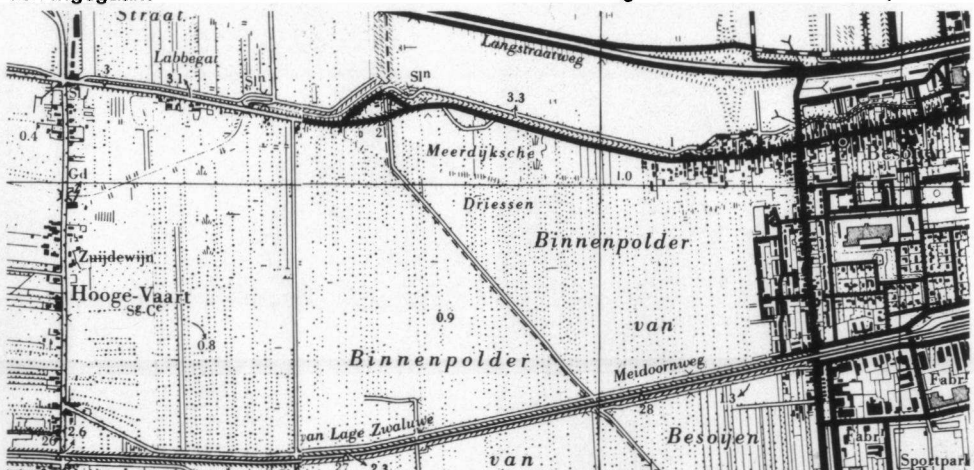
Structuur en botanische samenstelling

De structuur van elzenhagen en meidoornheggen wordt in tabelvorm hieronder weergegeven (tabel 2). Naast structuurkenmerken zijn enkele gegevens met betrekking tot het milieu vermeld.

Botanische samenstelling

Kijken wij naar de soortensamenstelling van de elzenhagen en de meidoornhagen dan vallen direct enkele opmerkelijke verschillen op. Alleen de meest frequent voorkomende soorten zijn beschouwd.

De elzenhagen behoren in hun oorspronke-

Fragment van de topografische kaarten 44G(Dongen) en 44H(Waalwijk), 1 : 25.000 van de Topografische Dienst. Er is te zien hoe verkaveling 'in opstrek' plaatsvond, vanaf de Winterdijk naar de Hooge Vaart.

* Staatsbosbeheer, Dienstvak Natuurbehoud, postbus 1180, 5004 BD Tilburg.

Houtwallen zijn in Noord-Brabant voor het merendeel verdwenen. Deze wal met greppel ligt langs het bouwland van 'De Pesserd', Drunen (N.-B.), 17 juli 1979. Foto: Jan de Vrieze.

lijke vorm plantensociologisch tot het elzen-verbond (*Alnion glutinosae*), met soorten als els, grauwe wilg, hennegras, bitterzoet, wolfsfoot, melkeppe, gele lis en kale jonker. Door verdroging en eutrofiëring van de standplaats treedt in toenemende mate een verandering op in de richting van het Ruigt-Elzenbos (*Macrophorbio-Alnetum*) dat tot het elzen-vogelkers-verbond (*Alno-padion*) behoort. Soorten die hierop wijzen zijn rietgras, leverkruid, wijfjesvaren, dagkoekoeksbloem, bereklauw, fluitekruid, hop, Gelderse roos, vlier, brandnetel, hondsdraf, kleefkruid, zevenblad en haagwinde. Op drogere plaatsen komen soorten voor zoals kamperfoelie, lijsterbes en gladde witbol, behorende tot het verbond van zomer- en wintereik (*Quercion robori-petraeae*). Door kappen, veevraat en afbranden wordt het karakter van mantelgemeenschap versterkt. De veelvuldig voorkomende bramen, meidoorn en de reeds eerder genoemde vlier, Gelderse roos en hop wijzen hierop. Meer informatie over de botanische samenstelling van elzenhagen wordt gegeven door Rijper (1979) en SBB (1979-1).

De meidoornhagen in het Maasheggebied kunnen op grond van hun botanische samenstelling opgevat worden als mantelgemeenschappen, behorende tot het sleedoorn-bramen-verbond (*Rubion, sub-atlanticum*), Londo 1967. De meest frequent voorkomende struiken zijn éénstijlige meidoorn, tweestijlige meidoorn, sleedoorn, Spaanse aak, rode kornoelje, hondсроos, dauwbraam en vlier. Minder frequent zijn

kardinaalsmuts, hazelaar, haagbeuk, lep, wegedoorn, aalbes, kruisbes en Gelderse roos. Bomen komen veelvuldig voor, opgaand of geknot, zowel spontaan opgeslagen als geplant: es, schietwilg, zomereik. In deze opgaande begroeiing komen enkele liaansoorten voor: heggerank, bosrank, hop, klimop en heggewikke. Voorts treffen we talrijke kruiden in de meidoornhagen aan die een verwantschap met het elzen-vogelkers-verbond (*Alno-padion*) verraden: look zonder look, kraailook, gevlekte aronskelk, bosandoorn, dagkoekoeksbloem en speenkruid.

Uitgebreidere informatie is te vinden in de literatuur van het Staatsbosbeheer - Tilburg (1979).

Avifauna

Aan de hand van tabel 3 is een vergelijking te maken tussen de broedvogelbevolkingen van elzenhagen en meidoornheggen. Deze vergelijking is gebaseerd op kwalitatieve gegevens, omdat van de elzenhagen onvoldoende kwantitatieve gegevens beschikbaar waren.

De gegevens van de elzenhagen zijn ontleend aan inventarisaties in 's-Gravenmoer (ca. 80 ha) (pers. med. J. van Eersel en P. van Ruth, eigen waarnemingen) uit 1977, 1978 en 1979 en aan een voorjaarinventarisatie uit 1978. Van circa 20 ha in de Hoef, door de Stichting De Waerdman te Waalwijk (Anon. 1978).

De broedvogelgegevens van de meidoornheggen zijn afkomstig uit D. Visser (1977) en wel van de telgebieden 423 en 427 Meer-

Tabel 1. Typologie van heggen en houtwallen in de provincie Noord-Brabant

Lijnvormig element	Fysisch-geografische ligging					
	A: Dekzand	B: Beekdal	C: Rivierklei	D: Laagveen	E: Hoogveen	F: Zeeklei
1. Beekoever	hw) eik, els, wigg, es, berk, populier (Z. en O.-Brabant)	br: schietwigg (ge- spoc) niet-geknot populier, els, grauwe wigg (Dommelval)	br: schietwigg, populier (Maas)			br: schietwigg, (Biesboach Hollands Diep-Volkerak)
2. Rivieroever						
3. Sloot-en perceelstrand	br) grauwe wigg, hw) elsterbes, populier, he: bramen (Oirschot-Best).	br) grauwe wigg, hw) schietwigg populier (Dommelval)	he: meidoorn-stee- doorn, bramen (Maas, Oirschot, Oijk- Vlaetingbeek)	he: els, grauwe wigg, braam br: schietwigg (Langstraat)	hw: berk, eik, listerbes, grauwe wigg, br: populier, eik, (Peel)	
4. Weg	br: populier, eik, es, grauwe abeel (Z. en O.-Brabant)	br: populier, schietwigg (Dommelval)	br: populier (Maas)	br: els, eik, es (Langstraat)	br: berk, eik (Peel)	br: populier, lep (NW-Brabant)
5. Dijken Kanaaloever	br: eik, berk (Z. en O.-Brabant, Wilhelminakanal)	br: schietwigg, es, grauwe abeel (gekultiveerde Dommel)	br: populier, lep, (Maas) he: meidoorn (Maas)	br: populier, eik, beuk (Langstraat)	br: eik, els, berk (Heinavaart), Deurnse Kanaal)	br: populier, lep (NW-Brabant)

br = bomenrij
hw = houtwal
he = heg

Tabel 2.

Kenmerken	Elzenhaag (Langstraat)	Meidoorn (Maasheggebied)
bodem	veengronden	rivierklei
waterhuishouding	nat-vochtig	vochtig-droog
gebruik tussenliggende cultuurgrond	hooi- en weiland	hooi- en weiland
afstand tussen de heggen	10 - 40 m	40 - 200 m
maximale hoogte van de heggen	10 m	6 m
belangrijkste functie	gerief- en brand- houtproductie	veekering
omlooptijd	6 - 12 jaar	6 - 30 jaar
dichtheid	tamelijk open	zeer dicht
doorn- en stekeldragende struiken	weinig	veel
besdragende plantensoorten	weinig	veel
dominante soorten	els	meidoorn en sleedoorn
knotbomen	schaars	talrijk

kampen en Boxmeerse weiden, totaal ± 800 ha Maasheggengebied.

Tabel 3. Avifauna elzenhagen en meldoornhagen. Soorten gegroepeerd naar wijze van nestelen.

Soort	Elzenhaag	Meldoornhaag Maasheggen naar Visser 1977
a. 'bomenbroeders'		
Houtduif	+	+
Tortelduif	+	+
Vlaamse Gaai	+	+
Zwarte Kraai	+	+
Ekster	+	+
Grote Lijster	+	+
Ransull	+	+
Vink	+	+
Torenvalk		+
b. 'struikenbroeders'		
Braamsluiper	+	+
Merel	+	+
Zanglijster	+	+
Zwartkop	+	+
Tuinfluitier	+	+
Spotvogel	+	+
Heggemus	+	+
Kneu	+	+
Roodborst	+	+
Groenling	+	+
Fitis	+	+
Tijftjaf	+	+
Fazant	+	+
Staartmees		+
c. 'holenbroeders'		
Koolmees	+	+
Pimpelmees	+	+
Ringmus	+	+
Winterkoning	+	+
Gekraagde Roodstaart	+	+
Holenduif		+
Steenuil		+
Groene Specht		+
Grote Bonte Specht		+
Matkopmees		+
Boomkruiper		+
Grauwe Vliegenvanger		+
Spreeuw		+
d. 'graslandbroeders'		
Patrijs	+	+
Graspieper	+	+
Roodborsttapuit	+	+
Wilde Eend	+	+
Zomertaling		+
Slobeend		+
Kuifeend		+
Kwartel		+
Scholekster		+
Kievit		+
Grutto		+
Veldleeuwerik		+
Gele Kwikstaart		+
Geelgors		+

e. overige			
Koekoek	+		+
Grasmus	+		+
Rietgors	+		+
Rietzanger	+		+
Kleine Karekiet	+		+
Waterhoen	+		+
Waterral			+
Sprinkhaanrietzanger	+		+
Bosrietzanger			+
Witte Kwikstaart			+
Totaal			
		%	%
'boombroeders'	8	22	9
'struikenbroeders'	13	35	14
'holenbroeders'	5	14	13
'graslandbroeders'	5	14	15
overige	6	15	10
	37	100%	61
			100%

Veiligstelling

In Noord-Brabant zullen in de toekomst drie grotere heggengebieden worden behouden. In de ruilverkaveling Overloon-Merselo zal een gebied van circa 100 ha Maasheggenlandschap als natuureservaat aan het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk worden toebedeeld. De rest van het heggengebied bij Vierlingsbeek zal door middel van het landschapsplan in ieder geval qua structuur in grote lijnen behouden blijven. Ten noorden van dit gebied ligt bij Boxmeer het Maasheggengebied van het ruilverkavelingsgebied Land van Cuyk. In het kader van de relatienota zal hier 800 ha worden behouden. Een gedeelte (circa 80 ha) zal als reservaat aan het Staatsbosbeheer worden toebedeeld. Het overige deel zal door middel van beheers- en onderhoudsovereenkomsten worden geconserveerd.

In de ruilverkaveling Zuiderafwateringskanaal - Beneden Donge zal te westen van Waalwijk een elzenhagenreservaat van 80 ha gesticht worden. Over de resterende 400 ha elzenhagengebied zijn momenteel onderhandelingen gaande betreffende behoud in de toekomst.

Vergelijking:

Uit de totaaltelling blijkt dat de soortenrijkdom in het elzenhagengebied kleiner is dan in het Maasheggengebied totaal 37 respectievelijk 61 soorten broedvogels.

Het aantal 'holenbroeders' in de elzenhagen is beduidend kleiner dan in de Maasheggen (5 respectievelijk 13 soorten). Hetzelfde geldt voor de 'graslandbroeders' (5 respectievelijk 15 soorten). Deze verschillen kunnen veroorzaakt door:

Sloten met elzenhagen tussen langgerekte percelen. Slagenlandschap Sprang-Capelle (N.-Br.), 17 juli 1979.

Foto: Jan de Vrieze.

1. Ongelijke oppervlakten van de geïnventariseerde heggengebieden (100 respectievelijk 800 ha).
2. Structuurverschillen tussen de hegtypen:
 - a. de percelen grasland tussen de elzenhagen zijn beduidend smaller dan tussen de meidoornhagen, waardoor in het eerste gebied de broedvogels van graslanden minder mogelijkheden hebben;
 - b. verschillen in dichtheid, aanwezigheid van doorn- en stekeldragende

struiken, geeft verschillen in broedgelegenheid;

- c. verschillen in de aantallen aanwezige knotbomen.

Het is mogelijk dat de in tabel 2 gegeven structuurverschillen ook de oorzaak zijn van verschillen in populatiedichtheid tussen deze twee gebieden. Nader onderzoek zal dit moeten aantonen.

Behalve als broedgebied vervullen heggelandschappen ook een belangrijke functie

Langgerekte percelen met elzenhagen op de slootranden. Vele van deze hagen, zoals die op de voorgrond, hebben ernstig te lijden gehad en vormen niet meer één aaneengesloten geheel. Slagenlandschap Sprang-Capelle (N.-Br.), 17 juli 1979.

Foto: Jan de Vrieze.

als foerageer-, rust- en slaapgebied. In het elzenhagengebied verblijven op doortrek of gedurende langere tijd 's-winters soorten als Kramsvogel, Koperwiek, Bonte Kraai, Roek, Bruine en Blauwe Klekendief, Bui-zerd, Groenling, Keep en Sijs. De Maasheggen zijn bekend als foerageer- en slaapgebied voor lijsterachtigen (veel bessen!).

Bedreigingen

De laatste decennia is er sprake van een geleidelijke aftakeling van de heggengebieden. De ecologische en landschappelijke waarden nemen snel af ten gevolge van het te vaak afzetten of het rooien van de heggen, de zware bemesting, het gebruik van onkruidbestrijdingsmiddelen, te hoge veebezetting en andere maatregelen die samenhangen met schaalvergrotingen en Intensivering van de landbouw. De gaafheid van de heggen en daarmee het karakter van deze eeuwenoude cultuurlandschappen gaan verloren door de moderne agrarische bedrijfsvoering. Het onderhoud wordt achterwege gelaten en de heggen worden gerooid, omdat snoeien te arbeidsintensief is (vooral op het moderne eenmansbedrijf). Bij verwaarlozing wordt het ruimtebeslag te groot en de kleine kavels zijn moeilijk bewerkbaar.

In het Maasheggengebied wordt ook overgegaan de heg zodanig te behandelen dat slechts weidepalen overblijven. In de heggengebieden worden vaak onkruidbestrijdingsmiddelen toegepast om de heggen dood te spuiten.

Het gewenste beheer

Uitgangspunt bij het beheer is het behoud en de ontwikkeling van ter plaatse voorkomende levensgemeenschappen in de ruimste zin. In het Maasheggengebied dat in het kader van de relatienota is aangewezen zal in de toekomst een beheer worden gevoerd dat gericht is op het behoud en de ontwikkeling van de levensgemeenschappen van heggen, graslanden en drinkpoelen. Het hegbeheer zal gericht zijn op een 12-jarige omloop. Deze omloop is ongeveer 2 keer zo lang als het oude gebruik. Uit

Een goed onderhouden elzenhaag is dicht en vol. Sprang-Capelle, 17 juli 1979. Foto: Jan de Vrieze.

onderzoek is gebleken dat de meidoornheggen in te delen zijn in meerdere avifaunistische typen. Deze typen zijn sterk gerelateerd aan de leeftijd (hoogte). Hier komt nog bij dat de botanische samenstelling wijzigt naarmate de heg ouder wordt.

Het terugzetten van de heggen zal zodanig moeten geschieden dat elk type heg zowel in ruimte als tijd vertegenwoordigd is. De landschappelijke en natuurwetenschappelijke diversiteit zal bij een dergelijk schema optimaal behouden blijven.

Als gevolg van hoge veebezetting worden vele heggen te zwaar afgevreten. Het ligt in de bedoeling de heggen op ± 2 m uit het hart in te rasteren om de ondergroei betere kansen te geven. Het beheer van het elzenhagengebied ten westen van Waalwijk, dat in de toekomst als reservaat bekend gaat worden zal bestaan uit het eens in de 8 jaar afzetten van de heggen en het eens per jaar verwijderen van opslag van Amerikaanse eik.

- Ir. J. Bokdam & A. Smit, Staatsbosbeheer, Dienstvak Natuurbehoud, Cobbenhagenlaan 225, 5037 Tilburg.

LITTERATUUR:

- Rijper, H. (1979): Behoud en mogelijke versterking van de landschappelijke en natuurwetenschappelijke waarden van het slagenlandschap ten westen van Waalwijk. Staatsbosbeheer, Tilburg.
- Staatsbosbeheer Tilburg (1977): Beheersplan voor het toekomstige landschaps- en natuurreservaat 'Het Labbeget en de Binnenpolders van Sprang en Besoyen'.
- Staatsbosbeheer Tilburg (1979): Beheersvisie Maasheggengebied Land van Cuyk.
- Stichting 'De Waerdman' (1978): Inventarisatie van het oude slagenlandschap. Waalwijk.
- Vrieze, Jan de (1978): De Maasheggen. Nijmegen.